

ipak, na tragu Benthamova radikalizma, zalaže za demokratsko proširenje prava glasa. Iz sudjelovanja u političkoj vlasti izuzeti su samo nepismeni i uživatelji socijalne pomoći koji ne plaćaju porez pa, prema tome, drži Mill, ne trebaju ni odlučivati o javnim rashodima. Demokratsku instituciju gotovo općeg prava glasa Mill prihvaća u okrilje svoga liberalnog učenja, što će i potaknuti izbornu reformu u Engleskoj 1832. godine. Postupnom oblikovanju liberalno-demokratske političke paradigme, pored presudnog utjecaja Johna Stuarda Milla, posredno će pridonijeti i pojava totalitarnih ideologija i režima u usporedbi s kojima će prvotne razlike liberalizma i demokracije postati gotovo zanemarivima.

Bobbieva analiza tocrijske političke karte Europe, ostavimo li po strani totalitarne ideologije, pokazuje da demokratski principi mogu prihvatiti liberalizam tvoreći liberalnu demokraciju, ali i nerevolucionarna socijalistička učenja tvoreći socijalnu demokraciju. Liberalna i socijalistička učenja, međutim, unatoč pokušajima, ne daju se pomiriti. Fundamentalna razlika proizlazi iz poimanja privatnog vlasništva. Liberalno učenje smatra ga jednom od osnovnih ljudskih sloboda, dok socijalističko učenje pak u privatnom vlasništvu vidi izvorište nejednakosti među ljudima, što se prokazuje kao moralno i političko zlo. Drugim riječima, moguće je biti liberal i demokrat, demokrat i socijalist, ali je nemoguće istovremeno biti i liberal i socijalist.

Trijumf liberalno-demokratske paradigme ne znači da su liberalna i demokratska načela postigavši ravnotežu izgubila svoju unutaraju dinamiku. Naprotiv. Napetosti između liberalnih i demokratskih načela očituju se teorijski i praktički. Liberalna načela nastoje ograničiti ekonomsku, posebice potrebnu, moć parlamentarnih odluka, tj. oslabiti političke zahtjeve u odnosu na društvenu regulaciju, dok demokratska načela, suprotno tome, nastoje proširiti egalitarne zahtjeve i izvan uskih političkih sfera. U prošlom je stoljeću problem tiranije

većine bio središte sukoba liberalnih i demokratskih principa. Danas je to tzv. problem nemogućnosti vladanja u demokracijama odnosno prigovor da je u modernim demokracijama politički sustav preopterećen i nemoćan spram mnoštva snažnih zahtjeva civilnog društva. Posljednjih godina liberalno-demokratski sustavi jasno ocrtavaju amplitudu između socijalne države i minimalne države. To znači da u granicama liberalno-demokratskog njihala razdoblja naglašenijih demokratskih zahtjeva zakonito smjenjuju razdoblja izravnije liberalne regulacije.

Naposljedku valja reći da je knjiga Norberta Bobbia *Liberalizam i demokracija* dobrodošao priručnik liberalno-demokratske kulture. Autorove osnovne odlike su jasnoća i preciznost izvoda, preglednost i širina tema i njihovo sustavno, ponekad i odveć školsko, razmatranje. Knjizi nedostaju, dijelom i zbog metodičkog pristupa, razmatranja o konstituciji civilnog društva i javnosti, te se, shodno tome, podcjenjuju opasnosti cesarističkih narodnih despotija.

Raul Raunić

Recenzija

Norberto Bobbio

Liberalizam i demokracija

Novi Liber, Zagreb, 1992. str. 151

Knjiga Norberta Bobbia, uglednog torinskog profesora politologije, pravnika, filozofa i teoretičara demokracije, *Liberalizam i demokracija*, pojavila se u hrvatskom prijevodu sredinom 1992. godine kao drugi naslov biblioteke »Erasmus« zagrebačkog »Novog Libera«. Predgovor knjizi napisala je urednica biblioteke Vesna Pusić, a prevela ju je Sanja Roić.

Liberalizam i demokracija su dva pojma, koji su u povijesnom razvoju mijenjali svoja značenja. Interpretacije tih pojmova, koji su

svakako među najspominjanijima u političkoj znanosti, bile su tako različite da se postavilo i pitanje o njihovoj komunikacijskoj vrijednosti. Mogu li se, naime, tako oprečni sadržaji (koji se misle, pri sintagmi, npr. »narodna demokracija« ili »liberalna demokracija«) podvesti pod isti pojam. Vesna Pusić već u predgovoru tako ocjenjuje: »Političko i kolokvijalno relativiziranje tih pojmova i njihova zlouporaba gotovo su doveli do toga da su se oni počeli činiti potpuno ispražnjenima« (str. VII) Bobbiova knjiga, međutim, jasnim određenjima sadržaja pojmova liberalizam i demokracija (uključujući njihovu povijesnu transformaciju), te analizom odnosa među njima, »vraća smisao i značenje demokraciji i liberalizmu« (str. VIII). Već u samom predgovoru, naime, jasno se ističu osnovne »poveznice« uz svaki od dva pojma, kojima se knjiga bavi: uz liberalizam se vezuju sloboda, kontrola moći države, ideja o odgovornosti onih koji odlučuju, uspostava institucija koje štite slobode državljana i odlučno protivljenje ideji distributivne pravde. Uz demokraciju se razumije prije svega jednakost, inzistiranje na općem pravu glasa, nastojanje da se procedura odlučivanja istakne u prvi plan, zahtjev za političkom jednakosti, a kasnije i za ekonomskim utemeljenjem jednakosti državljana.

Bobbiova je knjiga puna definicija liberalizma i demokracije. Već u prvom eseju (»Poimanje slobode u antici i u moderno vrijeme«) autor kaže da je liberalizam »specifično razumijevanje države prema kojem država ima ograničene moći i funkcije, tj. poima je različito i od apsolutne države i od onoga što se danas naziva socijalnom državom« (str. 3). Demokracija je, pak, prije svega jedan od oblika vladavine, koji se od drugih razlikuje po nastojanju da vlast bude u rukama svih. U drugom eseju (»Prava čovjeka«) Bobbio kaže da po liberalizmu, ljudi imaju neotuđiva, i od prirode data prava, koje nijedna država ne smije dovesti u pitanje. Cilj svakog udruživanja jest očuvanje tih prirodnih prava, a država je samo rezultat dogovora prvotno slobodnih ljudi. Društvo

nije nikakva prirodna činjenica, nego proizvod slobodnih pojedinaca, formaliziran društvenim ugovorom, koji je moguć samo zato što prethodno postoje prirodna prava, koja se ne mogu ostvariti bez dobrovoljnog odricanja od apsolutne slobode. Individualizam je, dakle, sine qua non liberalizma.

U trećem eseju (»Granice državne moći«) Bobbio detektira dvije osnovne teme liberalizma: kako odrediti granice ovlasti države; i kako postići granice funkcija države. Odgovor na prvo pitanje nađen je u formuliranju pravne države, a na drugo u isticanju zahtjeva za minimalnom državom. S obzirom na ta dva središnja pitanja liberalizma, Bobbio liberalizam definira i kao »učenje o ograničenoj državi, kako se obzirom na njezine ovlasti, tako i s obzirom na funkcije« (str. 15). Za njega je liberalizam suprotstavljen i apsolutnoj (levijatanskoj) i maksimalnoj državi.

A što je za Bobbioa pravna država, pojam koji također spada u one koji se često spominju, a rijetko kad jasno definiraju? Pravna je država »ustavno formuliranje prirodnih prava, odnosno transformacija tih prava u pravno zaštićena prava, odnosno u istinska pozitivna prava« (str. 16). Ona je moguća ako postoje četiri osnovna »mehanizma«: a) podređenost izvršne vlasti zakonodavnoj; b) odgovornost parlamenta nadležnom sudu koji kontrolira ustavnost zakona; c) relativna autonomija lokalne vlasti od centralne i d) sudstvo neovisno o političkoj moći.

Za liberalizam središnje je nastojanje: zaštita pojedinca od zloupotrebe moći. »U liberalnom mišljenju teorija nužnosti kontrole moći ide usporedno s teorijom ograničavanja uloge države« (str. 19). Bobbio u svom četvrtom eseju (»Sloboda i moć«) navodi da je glavna emancipacija od državnog intervencionizma u liberalizmu postignuta na područjima duhovnosti (religije) i u ekonomskoj sferi. On citira i tri značajna autora za temu o kojoj raspravlja: Kanta, A. Smitha i W. von Humboldta, koji odreda zahtijevaju da vladareve dužnosti budu podređene pra-

vima i interesima pojedinaca, a da država ne bude više sama sebi cilj, nego »sredstvo za formiranje čovjeka« (str. 22).

Humboldtova pohvala različitosti, kao i isticanje antiorganicističkog shvaćanja društva, kroz protivljenje harmoniji kao »prirodnom« i »poželjnom« stanju zajednice, osnovni je sadržaj petog Bobbiova eseja (»Plodnost sukoba«). Autor se u njemu osvrće na Kantovu tezu da bi ljudi bez suparništva bili poput ovaca, spominjući da je jedna od osnovnih tezi liberalizma: napredak je moguć kao plod antagonizama. Za razliku od orijentalnih despocija, gdje je ideal statičnost, a slobodan je »samo jedan«, liberalno razumijevanje svijeta inzistira na konkurenciji i sukobljavanju.

Od šestog eseja Norberto Bobbio definiira pojam demokracije i analizira njen razvoj od antike do suvremenosti. Na samom početku tog dijela knjige, on ističe da liberalizam »kao teorija države« pripada modernom vremenu, dok je demokracija »kao oblik vlasti« još antička. No, iako je sam pojam (već i etimologijski) uvijek ukazivao da je riječ o vladavini naroda, u različitim se vremenima i u raznim interpretacijama mijenjao »opseg u kojem narod vrši to svoje pravo« (str. 31). Dapače, mijenjalo se i samo značenje pojma »demos«. Za razliku od antičkog razumijevanja neposredne demokracije, moderno shvaćanje samog pojma (koje Bobbio vezuje uz autore »Federalističkih spisa«: Madisona, Hamiltona i Jaya) jest u smislu »predstavničke demokracije«. Predstavnička demokracija, poput liberalizma, pretpostavlja prirodna prava u svojoj osnovici, a uspostavljena je da bi se spriječila »tiranija većine«. Antička je demokracija zato suprotstavljena liberalizmu, ali moderna je s njim kompatibilna. Osobito u jednom svom aspektu: pravno-institucionalnom. Naime, narodni suverenitet je moguć tek uz opće pravo glasa (jedan od osnovnih zahtjeva demokracije), a opće pravo glasa nije nespojivo ni s minimalnom ni s pravnom državom. Bobbio tu konvergenciju liberalizma i demokracije objašnjava i tezom da je

danas demokratska procedura nužna za očuvanje temeljnih ljudskih prava, a ta su prava nužna za demokratsku proceduru. Najbolji način da se spriječi zloupotreba moći (liberalni cilj), jest da ljudi sudjeluju u vlasti (demokratsko načelo). Osim toga, i liberalizam i demokracija imaju ishodište u pojedincu. »Obje se temelje na individualističkom shvaćanju društva« (str. 51), odbacujući organicizam. No, dok liberalizam čovjeka »baca« u svijet, puštajući ga posve neizvjesnostima, u demokraciji ga individualizira i povezuje s drugima. Liberalizam pojedinca shvaća kao mikrokozmos, kao svijet za sebe; a demokracija ga razumije poput atoma, upućenog na spajanje s drugima.

Bobbio u trećem dijelu knjige (od devetog eseja do kraja) navodi daljnje razlike i sličnosti između liberalizma i demokracije. »Prvi proces (liberalizam, D. J.) ima za posljedicu svođenje javne moći na minimum; drugi (demokracija D. J.) tu moć rekonstruira.« (str. 53.) Među liberalima se u 19. stoljeću (a time se havi deseti esej) s obzirom na demokratske izazove pojavljuju dva pravca: radikalni liberali prihvaćaju, a konzervativni odbacuju ideju općeg prava glasa. Radikalno krilo (koje će kasnije biti institucionalizirano i osnivanjem nekih radikalnih stranaka ili frakcija u okviru liberalnih, koje su uvijek nakonjenije ljevici nego desnici), teorijski je utemeljio — prema Bobbiovu mišljenju — John Stuart Mill, dok je rodonačelnik konzervativnog liberalizma Alexis de Tocqueville.

U jedanaestom, dvanaestom i trinaestom eseju Norberto Bobbio prikazuje glavne teze oba ova autora. On ističe Tocquevilleovo upozorenje da bi tiranija većine i egalitarizam, za koje se zalažu demokrati nužno morali dovesti do despotizma, te njegovo suprotstavljanje bilo kakvom relativiziranju (ili čak negiranju) prvenstva slobode nad jednakošću. Moć većine je jednako opasna, kaže autor *Demokracije u Americi* za slobodu pojedinca, kao i svaka druga moć, i nju je potrebno strogo ograničiti. Na drugoj strani, Mill ističe da upravo predstavnička demokracija negira svaku mogućnost tiranije

većine, predlažući dvije dodatne institucionalne »brane« Tocquevilleovoj bojazni od negiranja slobode pojedinca u primjeni proporcionalnog izbornog sustava (kao garanciji zastupljenosti manjina) te uvođenja pluralnog glasa (čime bi najobrazovaniji imali mogućnost snažnijeg utjecaja na političke odluke).

Tim se zahtjevima Millovo krilo (radikalni liberali) već bitno približilo demokratskim nastojanjima, napuštajući tradicionalno protivljenje konzervativnog liberalizma općem pravu glasa. Bobbio zato spominje da se u 19. stoljeću diferenciraju tri modela odnosa između liberalizma i demokracije: a) odnos kompatibilnosti; b) odnos suprotnosti (»demokracija uništava liberalnu državu«) i c) odnos nužnosti (»samo je demokracija u stanju ostvariti liberalne ideale, prije svega slobodu«).

Tokom cijelog odnošenja jednih spram drugih, liberali su nepovjerljivi prema »revolucionarnoj nostalgiji demokrata«, a demokrate smatraju da su liberali glavni razlog što proces narodne emancipacije, započet francuskom revolucijom, nije dovršen.

Liberalizam i demokracija razlikuju se i u odnosu prema trećem velikom teorijskom (i političkom) izazovu, koji se početkom 20. stoljeća ne može više izbjeći: socijalizmu. No, dok je odnos liberalizma i socijalizma od samog početka (pa sve do danas) oprečan, demokracija se s osnovnim idejama socijalizma sve bolje slaže. To će Bobbio definirati rečenicom: »Moguće je biti demokrat i liberal, demokrat i socijalist, no mnogo je teže biti istodobno liberal i socijalist.« (str. 69.)

Tim se odnosom, Bobbio bavi u 15. eseju (»Odnos demokracije prema socijalizmu«), napominjući da je središnji sukob između liberalizma i socijalizma u razumijevanju ekonomske slobode. Dok je socijalizam prije svega kritika privatnog vlasništva kao glavnog izvora nejednakosti i neslobode među ljudima, liberalizam se upravo temelji na tom pravu. To je nastojanje za ostvarenjem pune, a ne samo »formalne« jednakosti, utemeljene u ekonomskoj jednakosti, upravo

i približilo demokraciju i socijalizam, iz čega onda nastaju i pojmovi poput »socijalne demokracije« ili (dosad nerealizirane) »socijalističke demokracije«. No, za razliku od tradicionalnog razumijevanja demokracije, socijalistička bi demokracija — u viziji — bila a) ili neposredna ili delegatska, a ne predstavnička; b) ona bi omogućila sudjelovanje državljana i u ekonomskim odlukama, a ne samo u političkim i c) ona bi omogućila da se formalna moć sudjelovanja u politici pretvara u stvarnu, pa bi se time »istodobno ostvarila demokracija u svom krajnjem idealu, a to je veća jednakost među ljudima« (str. 98).

Napokon, kao odgovor na ovo približavanje socijalizma i demokracije, Bobbio prepoznaje teorije »novog liberalizma«, kojima se bavi u 16. poglavlju ove knjige. Neoliberalizam je prvenstveno ekonomska doktrina, koja inzistira na dokidanju »države blagostanja«, a glavni joj je zagovornik (nedavno preminuli) F. von Hayek. Za njega je liberalizam, kaže Bobbio, »teorija ograničenja državne moći, koja proizlazi iz pretpostavljenih prava ili interesa pojedinaca koji prethode stvaranju političke moći među kojima je i pravo na privatno vlasništvo« (str. 106). Navodeći osnovne Hayekove teze, Bobbio dodaje još jednu definiciju liberalizma: »Liberalizam je učenje u kojem pozitivna konotacija pripada pojmu »sloboda«, uz posljednicu da je društvo utoliko bolje što je sfera slobode šira, a sfera moći uža.« (str. 106).

Napokon, u posljednjem eseju (»Demokracija i nemogućnost vladanja«) Bobbio upozorava na jedan od suvremenih prigovora demokraciji, koji je sasvim obratan od tradicionalnih liberalnih primjedbi: demokracija, naime, ne samo da nije uspostavljena kao »tiranija većine« nego se — kažu njeni kritičari — iskazala kao nesposobna da primjerenom prevlada konflikte u složenim društvima. »Ne radi se, dakle, o prekomjernosti, nego o nedostatku moći« (str. 111). Da demokracija nije u mogućnosti prevladati te složene konflikte, ukazuju tri temeljna razloga, koje Bobbio navodi ovim redom: a) u de-

mokraciji procedura usporava efikasnost, dok je u autokracijama moć koncentrirana; ~~između, nego u autokratskim rešimima i c)~~ demokratski su poreci poliarhični: moć je difuzna i usitnjena, a među njenim subjektima i oblicima često se uspostavlja sukob. Svi ti prigovori, o nemogućnosti vladanja demokracije, vode u autoritarna rješenja, a odgovor na to može biti jačanje moći vlade nasuprot parlamenta, ili ograničenje moći većine.

Na kraju svog 17. eseja Bobbio kaže da je demokracija nadvladala prigovore liberala: postupno, ali neumitno je ukinula političku diskriminaciju i uvela opće pravo glasa. Ali, u demokratske institucije danas su ugrađeni liberalni zahtjevi za maksimalnom mogućom slobodom pojedinca i za nepovredivost njegovih temeljnih prava, iz kojih proizlazi i sama država. Sukob liberalizma i demokracije, kaže Bobbio, bio je sukob između »zahtjeva liberala za državom koja bi vladala što je moguće manje i zahtjeva demokrata za državom u kojoj bi vlast u što većoj mjeri bila u rukama građana« (str. 114). To je sukob pozitivnog i negativnog razumijevanja slobode, a pri svakom sudaru s autokratskim tendencijama, liberalizam i demokracija su saveznici.

Urednica knjige uvrstila je u ovo izdanje i esej »Vlast ljudi ili vlast zakona«, koji je prenesen iz Bobbiove knjige *Budućnost demokracije*. To je svakako bio dobar potez, jer se sadržaj tog eseja potpuno uklapa u osnovnu tendenciju prevedene knjige *Liberalizam i demokracija*. A ona je jasna: knjiga na jednostavan način, sažeto i argumentirano, sasvim upotrebljivo za studente politologije, kao i za one koji su u njoj već stručnjaci, definira dva pojma, koje se slobodno može uvrstiti među temeljne i najspominjanije pojmove političke znanosti, i političkog govora općenito. Nije pritom pretjerivanje konstatacija Vesne Pusić zapisana na XVI. stranici predgovora: »Nigdje, kao u ovoj seriji eseja Norberta Bobbija nije tako jasno prikazana složena i vrlo osjetljiva ravnoteža između slobode pojedinca i efikasnog funkcioniranja

države.« U suvremenim hrvatskim okolnostima, u kojima su i liberalizam i demokracija stvo, prevodenje ove Bobbiove knjige je hvale vrijedno. Sa stanovišta biblioteke Erasmus, »kojoj su urednik i izdavač namijenili veliku ambiciju da sistematski objavljuje djela koja će pomoći uspostavljanju i napretku demokratske kulture u Hrvatskoj« (kako piše u predgovoru prvoj knjizi ove biblioteke Slavko Goldstein), njeno bi objavljivanje moglo biti pun pogodak.

Dejan Jović

Recenzija

Mato Artuković

Ideologija srpsko-hrvatskih sporova

(Srbobran 1884—1902)

Zagreb, »Naprijed«, 1991.

Srbijanski »istoričari« neizrecivom su upornošću zaranjali u meka mjesta hrvatsko-srbijanskih i srpskih odnošaja, vraški se trudeći pokazati sporne točke hrvatske povijesti kao dokaze sotonizacije i proizvodnje kolektivne nelagode. Istraživači poput Vasilija Đ. Krestića i po ideji i programu njemu sličnih intelektualnih trabanata, sačinše intelektualni napatuk ove krvave političke drame, koja se eto nesmanjenom žestinom odigrava pred našim očima, kao posljednji čin velike povijesne zablude, utemeljene na ideji političkog konkubinata, unijatskih te hegemonističkih zasada, dakle kao kraj posvema nemoguće političke sinteze, u kojoj se od početka osjećao zadah imperijalnog uma.

Skućeni raznorodnim razlozima, hrvatski povjesnici i *politolozi* ozbiljnije su mogli iskoračiti u posao raskrinkavanja velikosrbijanske ideje tek kulminacijom srbijanskog barbarogenija. Odjednom se na našem knjižarskom nebu pojavilo nekoliko analitičkih i